

IŠ LIETUVIŲ LEKSIKOLOGIJOS IR LEKSIKOGRAFIJOS
LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA

Pastabos, recenzijos

DĖL KAI KURIŲ ŽODŽIŲ LITERATŪRINĖS
FORMOS IR KIRČIO

Tarminiu ir senųjų raštų žodžių literatūrinės formos nustatymas yra toji problema, kurią nuolat prisieina spręsti rašantiesiems didžii „Lietuvų kalbos žodyna“. Čia ir pateikiama keletas panašių mažmožių iš leksikografinės praktikos.

1. *Amelēti ar omelēti?*

Žodis *amelēti* pirmą kartą fiksuojamas K. Būgos „Lietuvų kalbos žodyne“, kur jis aiškinamas „meiliai pratarti, maloniai prakalbinti“ Užpaliai, „jaukinti, pratinti“ Výžuonos ir iliustruojamas sakiniais: *Āmelēdama prisiprātino į savę mergiōtę. Paāmelék (приласкаў, приголубъ) ir priprās!* Užpaliai¹. Kitoje savo žodyno vietoje *āmelēti* K. Būga bando sieti su *āmalioti* „niekus tauzyti“², o su šiuo gretina žodį *āmas* „речь, сознание, Bewusstsein, žadas“³. Bene šis pagristas siejimas bus sugestionavęs K. Būgą atstatyti formą *āmelēti*⁴, nors, pavyzdžiui, jo panaudotas šiai formai paliudyti lapelis iš Vyžuonų (D. Tuskenio) aiškiai rodo kitą formą – *omelēti*⁵. Matyt, K. Būgai čia ne viskas yra buvę aišku, nes savo kreipimesi visuomenėn „Vyrai moterys, talkon!“, paskelbtame prieš pat pasirodant jo žodyno korektūroms, prašo suteikti žinių ir apie žodį *amelēti*⁶.

Šiandien formą *omelēti*⁷ turime patvirtintą – ir ne tik Vyžuonosė: ji paliudinta ir iš kitų vietų – Dusetų, Sudeikių, Leliūnų, Utėnės, netgi Užpalių. Pvz.:

Omelēja vaiką ant kelių Dūsetos. Gal ir tave reikės omelēti kaip maž! Dūsetos. *Turi vieną dukterį, tai ir omelēja* Leliūnai.

¹ Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 436. Beje, čia pat nurodomas tarminis tarimas – *āmalāt* veikiausiai yra korektūros klaida (po m turėtų būti ne a, o e), nes ir paties K. Būgos iš Užpalių užrašytame lapelyje randame formą *āmelēti*.

² Žr. K. Būga, min. veik., III, p. 432.

³ Žr. ten pat, p. 433.

⁴ Šis siejimas išlieka pagristas ir tuo atveju, jeigu atstatome formą *omelēti*; plg. čia taip pat *omuoč* „atmuntis; supratimas, nuovoka“, *omenis* „protas, intelektas, sąmonė; atmintis“; *aumuōč*, *supratimas, nuovoka*, *aūmenys* „atmintis“ (taigi, čia turime šaknies balsių kaitą).

⁵ Būdinga, kad vėlesnė „Lietuvų kalbos žodyno“ redakcija šio lapelio nepanaudoja (plg. Lietuvų kalbos žodynas, I, Vilnius, 1941, p. 98; II leid., Vilnius, 1968, p. 119–120) ir, nors palieka jį toje pačioje kartotekos vietoje, tačiau padaro jo dublikatą ir tą dublikatą nukelia prie o raidės.

⁶ Žr. K. Būga, min. veik., III, p. 488.

⁷ Tvirtagali priegaidė čia atstatoma salygiskai, nes žodžio vartojimo plothe balsių priegaidės neskiriamos. Tvirtagališkumą čia galėtume bent kiek motyvuoti šiuo žodžiu reiškiamo veiksmo téstiniu pobūdžiu.

Niekaip nesinorėtų tikėti, jog tai kitas žodis, negu K. Būgos iš Užpalių ir „Lietuvių kalbos žodyno“ I t. (bei jo II leid.) iš Užpalių ir Jūžintų pateikiamas žodis *āmelēti*. Greičiausiai tai vienas žodis, tik įvairiai atstatytas. Tad katrai tų formai yra tikroji literatūrinė? Norėdami atsakyti į ši klausimą, turime pažvelgti į literatūrinės kalbos *a* ir *o* atitikmenis šių formų vartojimo plote.

Formą *omelēti* galėtume įtarti esant rotininkiską. Tačiau, viena, formoje *omelēti o* yra ilgas (*o'*), vadinasi, negali būti literatūrinės kalbos *a* refleksas, nes pastarasis rotininkų plote paprastai būna trumpesnis (*o* arba *å*), tik pietryčiuose, arčiau Ukmergės, kur mūsų kalbamas žodis jau nėra vartojamas, yra ilgas (*o'*)⁸, o antra, apskritai iš visų nurodytų žodžio paplitimo vietų tik vieni Leliūnai bent kiek arčiau prieina prie rotininkų arealo, bet į jį nejisilieja (K. Morkūno liudijimu, Leliūnai, esantys dešinėje plento Anykščiai–Rokiškis pusėje, nerotininkuoja). Tokiu būdu galimybė, kad *omelēti* būtų rotininkiska forma, atkrinta.

O tarminė forma *āmelēti* – iš Užpalių ir Jūžintų – drąsiai gali būti laikoma žadininkiška (literatūrinės kalbos kirčiuotas *o* : *a*·(*å*)⁹), ypač turint omenyje senesnius užrašymus (K. Būgos iš Užpalių užrašyta bent prieš pusamži), nes, anot Z. Zinkevičiaus, „matyt, dar visai neseniai, bent uteniškių tarmės plote, ištisai buvo tariama *å* arba *a*“¹⁰.

Iš Dusetų, Sudeikių, Vyžuonų, Leliūnų ir Utenos užrašyta (rečiau) forma *omelēti* nesunkiai paaiškinama ir suprantama, nes žadininkavimas ten yra nykstanti tarminė ypatybė. Pateikėjų *omelēti* (dažniau tai yra pastaruju metu užrašymai) daugeliu atvejų gali atspindėti realų tarminį *o* arba bent *o'*, rečiau – *å*, kurį „atskirti nuo *o*', t. y. *o* su *a* atspalviu, ne visuomet lengva“¹¹. Pagaliau primintina ir tai, kad užrašinėtojai nespecialistai mėgsta ir literatūrinti.

Vadinasi, tarmės fonetika rodo, jog yra pakankama tikimybė formą *āmelēti* laikyti žadininkiška forma. I literatūrinę kalbą ji turi būti atstatoma *ōmelēti*.

2. Žemaičių *oršas* – (*v*)*q**šo* sūnus, *aržuolo* draugas

Etnografinėje literatūroje, kalbant apie žemaičių trobos kamino įrengimą, minimas žodis *oršas*. Štai V. Milius rašo: „Katilui pakabinti įtaisytas vāšas (*oršas*) su kabliu apatinėje dalyje. Jis medinis arba iš stambios geležinės grandinės, pritaisytas prie balkio, kuris pertiestas trobos lubų aukštyje“¹². Kitų tarminių variantų tarpe *oršas* minimas ir K. Čerbulėno: „*V*āšas tarmiškai vadinas *q**šas*, *on**šas*, *von**šas*, *or**šas*, *an**šas*“¹³. Be čia minėtų, žinomas taip pat formas *van**šas*, *o**šas*, *vo**šas* ir *ou**šas*.

Visų šių variantų raida yra aiški: *an* > *on* > *o* > *ou* (žemaičių) arba *an* > *q* (aukštaičių). Suprantamas ir garso *v* buvimas ar nebuvimas žodžio pradžioje. Išsiskiria tik forma *oršas* (*qršas*). Akademinio lietuvių kalbos žodyno kartotekos (M. Untulio užrašymai), Lietuvių kalbos atlaso kartotekos ir V. Miliaus¹⁴ duomenimis ji

⁸ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, p. 50.

⁹ Žr. Z. Zinkevičius, min. veik., p. 69 ir žml. Nr 28.

¹⁰ Žr. ten pat, p. 69.

¹¹ Žr. ten pat.

¹² Žr. V. Milius, Platelių apylinkių gyvenamieji namai, „Iš lietuvių kultūros istorijos“, II, Vilnius, 1959, p. 218.

¹³ Žr. K. Čerbulėnas, Namas („numas“) – pirminis lietuvių gyvenamojo pastato tipas, ten pat, I, Vilnius, 1958 p. 129.

¹⁴ Žr. V. Milius, cit. veik., p. 214.

vartojama nedideliame plote – Vindeikiuose, Notėnuose, Gintališkėje, Pläteliuose, Bérzore, Dovañiuose, Mačiūkiuose, Stirbáiciuose, Virkšuose, Šateikiuose, Mišenuose, Babrungenuose. Tačiau tose vietose literatūrinės kalbos *a* (<*an*) atitinka *o*, pvz.: *žosis* ~ *žqsys*. Taigi, čia lauktume formos *ošos*, vartojamos, pavyzdžiui, Mósedyje, Sedojè, Leckavojè, Viešniuose ir kt. Sunku būtų patiketi, kad forma *ošos* būtų kilusi iš *ošos*. Greičiausiai ji yra išriedėjusi iš formos *onšos*, kuri vartojama Plùngėje, Telšiuose, Žarénuose, Luðkėje, Vařniuose ir kt.¹⁵. Tai turėjo įvykti anksčiau, negu *on>o*. Absoliutinę chronologiją, kol patikimai nenustatyta *an>on* ir *on>o* laikas, nurodyti sunkiau.

Žemaičių forma *oršas*, būdama sporadinis reiškinys, vis dėlto nėra vienintelė. Ji turi žinomą draugą – aukštaičių vakariečių pietiečių *áržuolas* (/éržuolas) <*anžuolas*. Greta egzistuoja ir dar dvi sporadinės šio žodžio formos – *áižuolas* ir *áužuolas*. *Aižuolas* < *anžuolas* yra nesunkiai suvokiamas, nes *ai<an* nėra retas reiškinys, plg. *raižytis* : *rąžytis*, *nudaigoti* : *nudangoti*, *žaislai* : *žąslai*, *káisti* : *kasti*, *táis* : *tas* (literatūrinės kalbos *tas*), *gražiaisiai* : *gražiqsias*. Tieki *or<on* (*oršas*), tiek *ar<an* (*aržuolas*), taip pat *ai<an* (*aižuolas*) bus atsiradę tada, kai priebalsių junginiai *nš*, *nž* (kartu su *ns*, *nz*, *nj*, *nv*, *nl*, *nr*, *nm*, *nn*) pasidarė nebepatogūs. Tai buvo pirmieji bandymai jų išvengti (tokie pat, bet skirtingose tarmėse ir kiek skirtingu laiku): junginiai *rš*, *rž* buvo patogesni už *nš*, *nž* (jie išliko nepakitę iki mūsų dienų, plg. *erškétis*, *irštva*, *eržilas*, *barška...*). Vėliau buvo nueita rationalesniu keliu – *n* visai išnyko.

Šiuo atveju klausimas, kaip sporadinę forma *oršas* pateikti Žodyne, yra labai keblus. I tomo II leidime, kur ji pateikiama pirmą kartą, šis žodis iškeliamas atskiru žodyniniu straipsniu:

aršas (dial. *oršas* < *onšas* < *anšas*) žr. *qšas*¹⁶.

Forma *aršas* čia atstatyta iš tarminės *oršas* sąlygiškai, remiantis tuo, kad joje *o* yra iš *a* dėsningai, o *r* iš *n* sporadiškai. Vis dėlto būtų pravartu ir pačią formą *oršas* pateikti ir prie raidės *o* (su nuoroda į *aršas*). Skaitytojui, žinančiam žodį *oršas* (jis, kaip matėme, yra patekės ir į raštus), bet nežinančiam atstatymo gudrybių, taip būtų lengviau Žodyne ji susirasti.

3. M. Daukšos „Postilės“ *dágus* ~ *dángus*

M. Daukšos „Postilėje“ greta kirčiavimo *dágus* 7₁₄, *dágáus* 4₇ ir kt. (~ *dangùs*, *dangaùs*) pasitaiko ir visai kitokių šio žodžio kirčiavimo atvejų: *dágus* 79₃, *dágau*s 39₄₉, *dágau*s 60₁₂, *dágue* 87₃₀, 194₅, 222₂₉, *dágum'* 365₅₁, 454₂, 495₄¹⁷. P. Skardžius šiuos atvejus linkęs interpretuoti kaip *dañgus*¹⁸, kartu pastebėdamas, kad „veikiausiai tai turi naujai atitrauktą, ne senovinį kirtę“¹⁹. Ši interpretacija nekritiskai priimta ir kitų autorių²⁰. Tačiau, anot paties P. Skardžiaus, „dabartinė kalba to visai nepatvirtina“²¹.

¹⁵ Tokią pat nuomonę pokalbyje su autoriumi yra pareiškusi ir dialektologė B. Rokaitė-Vanagienė (mosėdiškė).

¹⁶ Žr. Lietuvių kalbos žodynas, I, II leid., Vilnius, 1968.

¹⁷ Žr. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 123–124.

¹⁸ Žr. ten pat. p. 125.

¹⁹ Žr. ten pat.

²⁰ Plg. Lietuvių kalbos žodynas, II, p. 177–178.

²¹ Žr. P. Skardžius, cit. veik., p. 125.

Daug įtikinamiau M. Daukšos „Postilės“ *dágus*, *dágaus* galima interpretuoti kaip *dángus*, *dángaus*. Tam pritaria dabartinės kalbos faktai:

1. Kaip *dángus*, *dángaus* atspindys tarmėse yra išlikęs tvirtapradžiškas šaknies kirčiavimas išvestiniuose būdvardžiuose: *dángiškas* Pāgramantis²², Daukšiai, Bařtininkai, Pilviškiai, *dánginis* Ketūrvalakiai, Kazlų Rūdā.

2. Greta dabartinės kalbos *dangùs*, *dangaüs* M. Daukšos „Postilės“ *dángus*, *dágaus* gali egzistuoti lygiai taip, kaip tarmėse egzistuoja analogiška tos pačios šaknies ir darybos, tik kito kamieno žodžio *danga* kirčiavimo pora: *dangà*, *dangōs* ir *dánga*, *dángos* Šakiai, Ketūrvalakiai, Kapsukas, Kalvarijà, Daukšiai, Marcinkónys, pvz.:

Dánga dengia duonkubili Daukšiai. *Gerai prispausk avilio dángą, kad lytus neilytų* Šakiai. *Su dánga užvérīau dreyę, kad meškos neišplėštų* Marcinkónys²³.

Čia taip pat priskirtinos ir dusetiškių bei rokiškėnų *dángos* „diafragma“: *Neprapiauk dángų, viduriai susikraujuos* Rokiškis, egzistuojančios greta kupiškėnų *dangū*²⁴.

Tas faktas, kad tiek žodžio *dángos* arealas (Rytų Lietuva), tiek žodžio *dánga* ir ypač būdvardžių *dángiškas*, *dánginis* arealai (Pietvakarių Lietuva) gana nutolę nuo „Postilės“ autoriaus M. Daukšos téviškės, mūsų interpretacijai gali ir nepriestarauti: XVI amžiuje šių kalbinių reiškinį arealai galėjo būti visai kitoki.

Šitokiam atstatymui puikiai pritaria ir istoriniai duomenys: *dángus*, *dágaus* yra senas metatoniškai kirčiuojamas deverbatyvinis daiktavardis (plg. *deñgti*). K. Büga savo veikale „Die Metatonie im Litauischen und Lettischen“, kalbėdamas apie šį metatonijos atvejį (deverbativinio daiktavardžio / : veiksmažodžio ~), pateikia ir mūsų jau minėtus pavyzdžius: *dánga* „Deckel der Bachtroges“ Ketūrvalakiai, *dángos*, Gen. *dángų* Ds „Zwerchfell, Diaphragma“: *dañgo* 3 praes. frequ. von *deñgti* „decken“²⁵. Čia pat K. Büga pažymi: „Hierher gehört auch le. (kurisch) *dañga* BGr. „Ecke“²⁶. Be abejo, čia pridera ir latvių (kuršių) *dañdzis* „Kranz, aus einem Stück bestehende Radfelge“²⁷. Prūsų kalbos duomenys – acc. sing. *dangon* 151₁₉, 155₄, 159₆, 161₈, 163₅₋₆, 167₃, 169_{12,16}, 219₂, 239_{4,13}, *dangan* 169₆ ir *dengiskas* gen. sing. f. 231₃, *dengniskans* acc. pl. f. 229,²⁸ – irgi rodytų lietuvių buvus *dángus* (ir *dángiškas*).

²² Žr. Lietuvių kalbos žodynas, II, p. 174. Gaila, kad kitais atvejais tokio kirčiavimo pavyzdžiai Žodyne neiškelti. Antai nepanaudotas patikimo rinkėjo iš Kazlų Rūdős užrašytas *dánginis*, o pateiktas, be abejo, naujesnis *danginis* (žr. ten pat., p. 173).

²³ „Lietuvių kalbos žodyno“ II t. randame tik *dangà* (p. 171). I visą ištiso nemažo arealo medžiagą, liudijančią kirčiavimą *dánga*, kažkokėl pažiūrėta nepatikliai.

²⁴ Žr. Lietuvių kalbos žodynas, II, p. 174.

²⁵ Žr. K. Büga, min. veik., II, Vilnius, 1959, p. 397.

²⁶ Žr. ten pat.

²⁷ Žr. E. Fraenkel, Lituisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg–Göttingen, 1955–1965, p. 88.

²⁸ Žr. Prūsų kalbos paminklai, parengė V. Mažiulis, Vilnius, 1966. Skaičiai rodo puslapius ir eilutes.

Visa tai rodo, kad M. Daukšos „Postilės“ *dágus*, *dágaus* tikrai yra *dángus*, *dángaus*. Tokiu būdu tai būtų bene vienintelis tikras u kamieno daiktavardžių I kirčiuotės pavyzdys ne tik „Postilėje“²⁹, bet ir visoje lietuvių kalboje³⁰.

Chronologija nepaneigiamai byloja, kad M. Daukšos *dángus* yra senesnis už dabartinį kirčiavimą *dangùs*. Pastovaus šakninio kirčiavimo virtimas galūniniu (I > IV kirč.)³¹ šiame pavyzdyje atitinka bendrają pagrindinę lietuvių kalbos var dažodžių kirčiavimo raidos tendenciją.

J. Klimavičius

DĖL VIENO TERMINOLOGINIO MAŽMOŽIO K. BŪGOS IR E. FRENKELIO RAŠTUOSE

Visoje Lietuvoje krūsnyste, rastu rietuvėse, akmeniniu pamatu skylėse ir kituose užnarviuose peri nedidelis paukšteli, ornitologų lotyniškai vadintas *Oenanthe oenanthe* L. Prof. T. Ivanauskas apie jį taip rašo: „Lietuvoje jų aptiksi grynuose laukuose, ypač nederlingose vietose. Dažnai pasitaiko šalia plentų ir didelių vieškelių, bet taip pat ir artimoje miestų kaimynystėje, kariuomenės mankštose aikštėse, stadionuose, arti geležinkelio stočių, ypačiai ten, kur sukranti akmenys, rastai... Po karo, kai mūsų kraštas buvo séte prisėtas visokių rūšių griuvėsių, šiam paukščiui perėti susidarė labai palankios sąlygos, nes tie griuvėsiai atstoja jam kalnų papėdes, akmenuotajį kraštovaizdį. Antai kultupių po karo nemaža pasirodė ir pačiame Vilniuje, kur griuvėsiais pavirto ištisi miesto kvartalai“³². Lietuvišku terminu šiam paukšteliui pavadinti paimtas žemaičių tarmės žodis *kultupys* (žodynuose ir mokslinėje periodikoje pasitaiko dar trys šio žodžio variantai: *kultupis*, *kultupis* ir *kultupys*³³). Šio termino daryba aiški: jis sudarytas iš žemaitiško žodžio *kūlis* „akmuo“ + *tupēti*. Rytų Lietuvoje kultupiui pavadinti vartojo žodžiai *antukas* || *antikas* ir *intukas*³⁴. Minėtinis dar formas *antuka*, *antukys*, *antukytis* ir kt. K. Būga str. „Славяно-балтийские этимологии“³⁵ yra pastebėjęs, kad „Сл. *qt-oka*

²⁹ M. Daukšos „Postilės žmogus 8₄₃, žmogaus 13₂₈ ir kt. P. Skardžius yra linkęs laikyti taip pat I kirčiuotės, bet tai tėra, kaip pažymi ir pats autorius, tik prielaida, nors ir labai tikėtina (žr. P. Skardžius, min. veik., p. 124).

³⁰ Plg. K. Būgos pastabą: „Daiktavardžiui pavyzdžio neturiu“ (žr. K. Būga, min. veik., III, p. 35).

³¹ To priežastis, kaip teisingai yra pastebėjęs A. Girdenis, bene bus „skirtingų linksnių diferencijavimo poreikis“ (žr. A. Girdenis, Kodėl įsigali „galūninis“ vardažodžių kirčiavimas, „Mokslinės aukštųjų mokyklų dėstytojų konferencijos lietuvių kalbos klausimais, skirtos Spalio 50-mečiui, programa ir pranešimų tezės“, Vilnius, 1967, p. 6).

³² Žr. T. Ivanauskas, Lietuvos paukščiai, III, V., 1955, p. 309 – 310.

³³ Nesunorminta šio termino variantų vartosena matyti net ir akademiniame „Lietuvių kalbos žodyne“: prie žodžių *akmenė* ir *antikas* (I, V., 1968) Jame rašoma *kultupys*, prie žodžio *girnakalis* (III, V., 1956) – *kultupis*, prie žodžių *gudžvirblis* (III, V., 1956) ir *intukas* (IV, V., 1957) – *kultupys*, o prie pagrindiniu žodžiu iškeliamo *kultupis* (VI, V., 1962) prirašomos tik formas *kultupys* ir *kultupis*.

³⁴ Minėtinis dar šie sinonimai: *akmenė* (ornitologai šiuo terminu vadina ne *kultupi*, bet *Arenaria interpres*), *čekšla*, *čekšta*, *girnakalis*, *gudžvirblis* ir, tur būt, *čekutis*. Nors akad. „Lietuvių kalbos žodyne“ (II, V., 1969) prie pastarojo žodžio nurodoma, kad tai „perkūno oželis“ (*Scolopax gallinago*), bet iliustraciniis sakinyis tai paneigia: „Oi tu čekùt, čekutèli, ko tu lendi krūsmi“ (Švenčionys).

³⁵ K. Būga, Rinktiniai raštai, I, V., 1958, p. 472.